

## وقت خوش

(نگاهی به شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی در کهن‌ترین گورستان شیراز، دارالسلام)

محمد خدای\*

(۸۰۸۹-۳۷۹۴-۰۰۰۴-۰۰۰۹)

مجید رشیدی‌پور\*\*

(۰۳۴۳-۹۴۸۰-۰۰۰۹-۰۰۰۹)

## چکیده

گونه‌ی ماده‌تاریخ از انواع ادب فارسی است که پیشینه‌ای بیش از هزار سال دارد. علاوه بر آثار مکتوب و سردر بناهای برجسته، کتیبه‌ها یا گورنوشته‌ها از مظاهر مهم بروز این گونه‌ی ادبی بوده‌اند. از برجسته‌ترین این مکان‌ها می‌توان به گورستان تاریخی دارالسلام (درب سلم) شیراز اشاره کرد. مقاله‌ی حاضر کوشیده تا در مکان مذکور، دست به شناسایی، معرفی و دسته‌بندی شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی، بزند. این پژوهش با شیوه مستقیم میدانی و همچنین غیرمستقیم کتابخانه‌ای و با تلاشی چندین ساله در استخراج و خوانش حدود ۱۵۰۰ بیت شعر در ۲۲۸ گورنوشته و انتخاب ۴۵ بیت نویافته، در فاصله‌ی زمانی قرون ۱۱ تا ۱۴ ه.ق فراهم شده است. از آنجا که بر پژوهش‌های پیشین این عرصه آسیب‌هایی چند مترتب بود که مهم‌ترین آن‌ها نگاه غالباً سستی و برآمده از آثار مکتوب کهن بوده است، نگارندگان در مقاله مذکور تقسیم‌بندی‌های متفاوتی ارائه داده‌اند که عبارتند از: عددی، واژگانی، منظوم و پوشیده با کسر یا جمع. این اشکال، پس از شناسایی و ارائه نمودار و بسامد آماری، از جنبه‌های مختلف مثل شیوه‌ها، صنایع ادبی و محتوا و مضمون بررسی شده‌اند. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که بیشترین ماده‌تاریخ متعلق به دوره قاجار است که دلیل عمده آن نیز حضور شاعران توانمند در این عرصه، در شیراز آن روزگار است. فروانی کلی انواع گونه‌ها نیز به این ترتیب است: پوشیده با کسر یا جمع، منظوم، عددی و واژگانی. دلیل استقبال از هر کدام از این شیوه‌ها عبارتند از: تمایل به ساختن ماده‌تاریخ فاخر، سخت یا آسان بودن ماده‌تاریخ‌سرایی در هر روش، ویژگی‌های سبکی و زبانی زمانه و توانایی شاعران. این اشعار در مواردی نیز شامل مضامینی متفاوت مثل اشاره به نام، پیشه، و علت مرگ فرد است که بررسی هر کدام از این مضامین می‌تواند اطلاعات مفید اجتماعی، فرهنگی و تاریخی هر عصر را در اختیار ما بگذارد.

واژه‌های کلیدی: ماده‌تاریخ، حروف ابجد، گورنوشته، گورستان دارالسلام شیراز.

## ۱. مقدمه

ادبیات فارسی با انواعی درخور، عرصه‌های کمتر کاویده‌شده‌ی بسیاری دارد که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به ماده‌تاریخ اشاره کرد. عرصه‌ی مرثیه‌سرایی و ادبیات سنگ قبری که بخشی از آن با نام ماده‌تاریخ شناخته می‌شود، «یکی از

\*دانشجوی دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، mohammadkhoddami@ymail.com (نویسنده‌ی مسئول)

\*\*دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، majidrashidi274@gmail.com

جلوه‌های زیبای ذوق و اندیشه‌ی ایرانی است» (صدری، مقدمه نوایی، ۱۳۷۸: الف). در منابع مختلف تعاریف متعددی از ماده‌تاریخ ارائه شده که جامع آن‌ها به این شرح است:

«ماده‌تاریخ/ حسابِ جُمْل/ حسابِ ابجدی، عبارت است از تبدیل اعداد مختلف و عموماً سال‌های تاریخ، به حروف، واژه، عبارت و جمله و بالعکس، به اشکال گوناگون بدون معنا، بامعنا، با شیوه‌های مختلف محاسبه، مانند جمع، ترتیب‌چینش و ... به منظور تشخیص، ماندگاری، رمزگذاری، زیباشناختی و تمایز.» (مسجدی، ۱۳۹۸: ۷۵)

ادبیات کلاسیک ما با رشته‌های گوناگون مانند علوم ریاضی و تجربی پیوند دارد. رابطه‌ی ریاضی و اعداد با ادبیات، ریشه در گذشته‌های دور بشر از جمله تمدن فینیقی (ذاکری، ۱۳۷۹: ۲۲) داشته است، چنان‌که در نزد ملل قدیم، هر حرف، ارزشی عددی به همراه داشته است. این شکل از حرف‌گرایی، در نزد ادبا، ریاضی‌دانان، حکما و منجمان با نام «حروف ابجد» شناخته می‌شود.

شکل‌گیری این سنت را می‌توان پیوند خجسته ریاضی و ادبیات است. این رویه تا ظهور اسلام هم چنان ادامه داشته است تا این که با تسلط فرهنگ اسلامی تغییراتی در این خوانش الفبایی رخ نمود. در تمدن رسمی اسلامی و ایرانی، تحت تاثیر قرآن کریم، ترتیب حروف به شکل «ابتثی» یعنی الف، ب، پ، ت الی آخر، است. (همان، ۳۱) اولین بار امام جعفر صادق (ع) با استفاده از این حروف، علم جفر را پایه‌گذاری کردند. (ابن خلدون، ۱۳۹۰، ۵۵۴) از میان گروه‌هایی که در تاریخ فارسی از این شیوه استفاده کرده‌اند نیز می‌توان به اسماعیلیان، نقطویه، حروفیه و پسیخانیان اشاره کرد که در نامه‌ها، اشعار و دستورات سیاسی خود از آن بهره می‌بردند. (ذکاوتی، ۱۳۷۵: ۱۵۹) علل استفاده این افراد از شیوه‌ی ابجد، نهان‌کاری، رازآمیز جلوه دادن افکار خویش در میان عوام و نوعی مبارزه با تمدن غالب وقت، بوده است.

در تمدن اسلامی نام دیگری که برای این شیوه انتخاب شده «جُمْل» یا «جُمْل» است. مرحوم دهخدا/ در تعریف حساب جمل این‌چنین می‌نویسد: «شمارش به وسیله‌ی حروف ابجد که در هشت جمله ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفص، قرشت، ثخذ و ضطغ جمع شده است.» (دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل ح)

در ادبیات فارسی نیز به تبع، استفاده از این شیوه مورد توجه شاعران بوده است. قدیمی‌ترین تاریخی که در قالب عدد فارسی -نه حروف ابجد- در شعر آمده است، تاریخ نامه‌ای است که در آن کسایی مروزی، سالروز تولد خود را به سال ۳۴۱ه.ق بیان داشته است:

به سیصد و چهل و یک رسید نوبت سال      چهارشنبه و سه روز باقی از شوال  
(ریاحی، ۱۳۷۵: ۸۵)

در ادامه‌ی این سنت، شاعران فارسی از حروف ابجد به جای بیان عدد استفاده کردند. «اولین مبتکر در این زمینه که از همه سرایندگان پیشروتر است مسعود سعد سلمان است.» (صدری، ۱۳۷۸: ۴). مسعود سعد تاریخ آغاز پادشاهی سلطان محمود بن /بر/هیم غزنوی را چنین آورده است:

که پادشاهی صاحبقران شود به جهان      چو سال هجرت بگذشت تی و سین و سه جیم

(مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۵۰۵)

بازی با الفاظ و استفاده از حساب ابجد از قرن ششم جسته جسته وارد ادبیات فارسی شد و در قرن هشتم جایگاه خود را در انواع ادب فارسی تثبیت کرد (موتمن، ۱۳۳۲: ۲۱۹) شاهد بر این گفتار بسامد آماری بالا در دواوین و تذکره‌های این دوره‌ی تاریخی است. در دوره‌ی تیموریان شاهد اوج‌گیری این سنت به دلیل علاقه‌ی شاهزادگان این سلسله در سرودن و حک و نقر ماده‌تاریخ بر سردر سازه‌ها و بر ساخته‌های معماری، هستیم (ریپکا و دیگران، ۱۳۵۴: ۳۳۹). در ادامه، این شیوه، در زمان حکومت صفویان و رسمی شدن مذهب شیعه به دلیل استفاده افراطی، به حد اشباع رسید، به طوری که گونه‌های ادبی معما و لغزگویی در این دوره به اوج شکوفایی خود رسیدند. (صدری، ۱۳۷۸: و) اما پس از مشروطه و تحت تاثیر فرهنگ جوامع متجدد، استقبال از این گونه، کم فروغ گشته است. (همان، ز)

پیوند دغدغه مرگ نزد مسلمانان با حرمت متوفی و گور او، در کنار استفاده از ادبیات، در گورنوشته‌های ایرانی نمایان است. منظور ما از گورنوشته در این مقاله، «نوشته‌هایی است که بر سنگ قبر مردگان حک می‌شود» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۲۸۳). سعی و هدف مقاله حاضر، بررسی شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی مرسوم و در کنار آن انواع متفاوت و جدید آن، ذکر مضامین متفاوت ماده‌تاریخ و علل فراوانی هر کدام در کهن‌ترین گورستان شیراز، یعنی گورستان درب‌سلم، مشهور به دارالسلام است.

## ۱.۲. روش تحقیق

این پژوهش با شیوه‌ی مستقیم تحقیقات میدانی و غیر مستقیم کتابخانه‌ای در فرآیندی چندساله و با از نظر گذراندن اکثر گورنوشته‌های این مکان، فراهم گردیده است. تعداد کتیبه‌های خوانده شده در این پژوهش ۲۲۸ گورنوشته است که شامل حدود ۱۵۰۰ بیت در فاصله زمانی قرن ۱۱ تا ۱۴ ه.ق است. قدیمی‌ترین گورنگاره مربوط به سال ۱۰۰۶ ه.ق (شماره ۹) و جدیدترین نمونه مربوط به سال ۱۳۴۲ ه.ش (شماره ۲) است. بنا به نیاز این پژوهش ۴۵ بیت گزینش و مورد بررسی قرار گرفته است. این ابیات هر کدام معرفی شیوه‌ای متفاوت در سرایش ماده‌تاریخ هستند.

پیشتر گمان بر این بود که مقبره‌های این گورستان شماره‌گذاری شده و به صورت ثبتی در دفاتری جداگانه نگهداری می‌شود، اما با مراجعات مکرر معلوم گشت که هیچ‌گاه چنین اقدامی انجام نشده و فقط تعدادی از مقابر پهلوی اول تا دهه‌ی ۱۳۵۰ ه.ش ثبت شده‌اند. به دلیل محدودیت مقاله امکان ذکر قطعات ماده‌تاریخ‌های آورده شده به صورت کامل